

СІНАНІМІЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ
БЕЛАРУСКІХ СІНТАКСІЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
З ПАСТАЯННЫМ КАМПАНЕНТАМ *ЯКОЕ ТАМ І ДЗЕ ТАМ*

Адным з тыпаў семантычных адносін моўных адзінак з'яўляецца сінанімія – супадзенне іх значэнняў. У залежнасці ад ступені гэтага супадзення сінанімы падзяляюцца на поўныя (абсалютныя), эквівалентныя ва ўсім аб'ёме значэнняў, і частковыя (адносныя), эквівалентныя ў асобных значэннях або семах [1]. Крытэрыем сінанімічнасці можа служыць «узаемазаменнасць у адным і тым жа кантэксце без (заўважнага) адрознення па сэнсе» [2, с. 218].

Сінанімія існуе на ўзроўні ўсіх асноўных адзінак мовы – марфем, слоў, словазлучэнняў, сказаў. Уласцівая яна і фразеалагізмам. Паводле А. В. Куніна, «фразеалагічныя сінанімы – гэта карэфэрэнтныя фразеалагізмы, якія адносяцца да аднаго граматычнага класу, часткова супадаюць або цалкам не супадаюць па лексічным складзе, маюць агульныя і дыферэнцыяльныя семантычныя кампаненты і адрозніваюцца або супадаюць у стылістычных адносінах» [3, с. 68].

З мэтай выяўлення сінанімічнага патэнцыялу ў артыкуле праводзіцца супастаўляльны аналіз семантыкі падобных па форме беларускіх сінтаксічных фразеалагізмаў, якія будуцца па мадэлях *якое там X і дзе там X*. Пад тэрмінам *сінтаксічны фразеалагізм (СФ)* мы разумеем устойлівую прэдыкатыўную структуру, якая ўяўляе сабой мадэль з абагульненым модусным значэннем і характарызуецца ідыяматычнасцю, узнаўляльнасцю, наяўнасцю ў яе складзе пастаянных і пераменных лексічных кампанентаў. Адпраўным пунктам нашага даследавання паслужыў тэзіс А. В. Вялічкі аб узаемазаменнасці пастаянных кампанентаў *какое там і дзе там* у аналагічных па структуры рускіх фразеалагізмах [4], які выклікаў у нас пытанне пра тое, ці могуць і ўзгаданыя вышэй беларускія СФ лічыцца сінанімамі.

На матэрыяле мастацкіх і газетных тэкстаў з Корпуса беларускай мовы [5], а таксама з электронных версій беларускіх мастацкіх твораў і інфармацыйных выданняў намі вылучана 5 семантычных варыянтаў СФ *якое там X*.

1. СФ з семантыкай ‘адмаўленне’:

– *Уладзік спіць? – Якое там спіць?! – прабурчала цётка Арына. – Хвілін пяць таму, як прыйшоў* (В. Кадзетава) = ‘Уладзік не спіць’; – *Пайду ўжэ, – сказала абыякава. – Позно. – Якое там позно! – азвалася Яніна, дачка Яворскіх. – Пасядзі, Марылька* (З. Прыгодзіч) = ‘яшчэ не позна’.

СФ у гэтым значэнні ўжываюцца ў якасці рэплікі-адказу на пытанне пра наяўнасць аб’екта, прыметы або выкананне дзеяння, якія абазначаюцца пераменным кампанентам *X*, а таксама на сцверджанні і пытанні, у якіх гэтыя наяўнасць або выкананне прадстаўлены як дадзенае.

Адмаўленне таксама выражаецца СФ *дзе там X*:

І хата, гляджу, уцалела? – Дзе там уцалела! – ціха паскардзілася Серафімка. – Толькі што сьцены. А так ні страхі, ні вокнаў (В. Быкаў) = ‘хата не ўцалела’; *Брала плёнку шырынёй шэсць метраў, таўшчынёй 200 мікрон, жоўтую. Прадаўцы запэўнівалі, што яна – шматгадовая. Ды дзе там шматгадовая: ужо ў жніўні пачала ламацца, а ў верасні так “насыпалася”, што давялося нават здымаць слой глебы* (“Звязда”) = ‘плёнка не шматгадовая’.

Такім чынам, у значэнні ‘адмаўленне’ СФ *якое там X* і *дзе там X* з’яўляюцца сінонімамі. Пазіцыю *X* у абодвух СФ могуць займаць усе самастойныя часціны мовы.

2. СФ з семантыкай ‘прыніжэнне, нізкая якасць’

У адрозненне ад папярэдняга значэння гэты семантычны варыянт не адмаўляе *X*, але выражае яго нізкую якасць, абясцэньвае яго:

Ён даў смаркатаму, ледзь падрасло трохі, хлеба, заробак даў – узяў нібы за пастушка, хоць які там з яго пастух быў! (І. Мележ) = ‘ён быў дрэнным пастухом’; *У сельсавеце ўначы на паседжаньні сельскага актыву («беднякоў») вынеслі пастанову, маўляў Корзюк заможны і карыстаўся наёмнай працай. А якое там карыстаўся? Часамі якая жняя падскочыць на дзень дапамагчы жонцы, і ўсё* (М. Сяднёў) = ‘наёмнай працай ён карыстаўся вельмі мала, гэта нельга назваць карыстаннем у поўным сэнсе слова’.

СФ ўжываюцца для адказу на пытанне пра якасць, ступень аб’екта, прыметы або выканання дзеяння, якія абазначаюцца пераменным кампанентам; як рэакцыя на сцверджанні/пытанні, у якіх высокая якасць/ступень *X* прадстаўлена як дадзенае; для папраўлення самога сябе і ўдакладнення наймення *X*. Пазіцыю *X* могуць займаць усе самастойныя часціны мовы.

Прыкладаў СФ мадэлі *дзе там X* у гэтым значэнні намі не выяўлена.

3. СФ з семантыкай ‘недарэчнасць, несвоечасовасць, неактуальнасць’:

– *А пра нож забыўся? – Які там нож! – махнуў рукой Мірон. – Спачатку зробім павець, пад якой можна было б хаваць агонь у час дажджу* (Я. Маўр) = ‘адсутнасць нажа зараз не актуальная’; *Ня маючы схільнасці да*

сыстэматычнае працы, ен больш спадзяваўся на сваю памяць, а калі і браўся за пяро, дык для таго, каб пісаць вершы. **Якая там вучоба!** За сьценамі Корпуса кіпела жыцьцё! (“Наша Ніва”) = ‘вучоба была на другім плане’.

Семантыка недарэчнасці і несвоечасовасці рэалізуецца ў кантэксте прыярытэтнасці чагосьці іншага, што эксплікуецца ў бліжэйшым атачэнні СФ. У першым прыкладзе адсутнасць нажа здаецца неактуальнай, таму што галоўнае – гэта зрабіць павець для захавання агню; у другім прыкладзе вучоба зыходзіць на другі план, таму што вабіць жыццё па-за сценамі Корпуса.

СФ у гэтым значэнні ўжываюцца ў якасці рэплікі-адказу на пытанне пра *X*; тлумачэння, чаму чалавек не займаецца *X*; заўвагі, што суб’яднік заняты не тым; адмаўлення ад прапановы прысвяціць час *X*.

У гэтым жа значэнні можа ўжывацца і СФ *дзе там X*:

Ён аж выглянуў з пуні на двор: а можа, яна гэта паджартавала і стаіць дзе за вуглом з каўбасою! **Але дзе там жартаваць!** Ёй было не да гэтага. Яна ўжо выходзіла з двара на вуліцу, каб спаткаць і вылучыць з чарады сваю карову (К. Чорны) = ‘часу жартаваць у яе не было, былі больш важныя справы’; **Відаць, тыя немцы з блакады вярталіся, бо з-пад Мураванкі ехалі, з лесу. Ну, усе нашы лахі пад пахі ды наўцёкі. Я з хлопцам таксама ў Лучкі паджгала. Васіль жа ў партызанах быў. А я з хлопцам як стаю па-бегла. Дзе там будзеш думаць пра курыцу з пылянятамі!** (М. Гіль) = ‘думаць пра курыцу з пылянятамі не выпадала, таму што трэба было ратавацца самой’.

У абодвух СФ з семантыкай ‘недарэчнасць, несвоечасовасць, неактуальнасць’ існуюць абмежаванні па марфалагічным нападуненні *X*: у мадэлі *якое там X* пазіцыю пераменнага кампанента займае пераважна назоўнік, а таксама можа ўжывацца інфінітыў або прэдыкатыўная аснова, у мадэлі *дзе там X* – інфінітыў або прэдыкатыўная аснова.

4. СФ з семантыкай ‘немагчымасць’:

Тут архіваў увогуле не магло быць. Падполле. **Які там архіў?** (У. Караткевіч) = ‘стварэнне архіва ў такіх умовах было немагчыма’; – Э! **Якое там замірэнне?** Ворагаў, брат, у нас гібель. Кончылі з Польшчаю – новыя знойдуцца (Ц. Гартны) = ‘замірэнне немагчыма’.

Немагчымасць *X* вынікае з абставін, якія эксплікуюцца ў бліжэйшым атачэнні СФ. У першым прыкладзе стварэнне архіва было немагчыма, таму што праца вялася ва ўмовах падполля, у другім прыкладзе немагчымасць замірэння звязана з вялікай колькасцю ворагаў.

У працэсе камунікацыі гэты семантычны варыянт СФ ужываецца як адказ на пытанне пра магчымасць або наяўнасць *X*; як рэакцыя на сцверджанні і пытанні, у якіх магчымасць *X* прадстаўлена як дадзенае.

У якасці сіноніма *якое там X* у гэтым значэнні можа ўжывацца СФ *дзе там X*:

– *Летш тады выбіць агонь крэменем, – прапанаваў Віктар. – Вядома, летш, каб яго знайсці, – згадзіўся Мірон. Але дзе там было знайсці крэмень сярод балота!* (Я. Маўр) = ‘знайсці крэмень сярод балота было немагчыма’;

Вярталіся з лесу – заўсёды неслі на сабе цяжкую вязанку дроў (*дзе там таго каня дапросішся!*), палолі ячмень ці лён – неслі з поля мяшок травы (Я. Сіпакоў) = ‘дапрасіцца, каб далі каня, было немагчыма’.

Марфалагічнае напаўненне *X* абмяжоўваецца назоўнікамі, інфінітывамі і прэдыкатыўнымі асновамі для мадэлі *якое там X* і інфінітывамі і прэдыкатыўнымі асновамі для мадэлі *дзе там X*.

5. СФ з семантыкай ‘непатрэбнасць’:

– *Медыкаменто надо. Медыкаменто*, – казал яна, збіраючыся пачаць перавязку. – **Які там медыкамент?** *Зажыве, як на сабаку* (В. Быкаў) = ‘лякарства не патрэбна’; – *Але я не ведаю нямецкай праграмы і баюся, што буду вучыць не так, як хочаце вы... Бугай мнагазначна ўсміхнуўся. – Вучы дзяцей чытаць, пісаць на іх бацькоўскай мове, і ўсё. Якія там праграмы! (І. Шамякін) = ‘праграмы не патрэбны’.*

Гэты семантычны варыянт СФ *якое там X* ужываецца ў якасці рэакцыі нязгоды на сцверджанне аб патрэбнасці *X*, просьбу аб *X* або патрабаванне яго; адказу на пытанне пра наяўнасць *X*.

Прыкладаў СФ мадэлі *дзе там X* у дадзеным значэнні намі не выяўлена.

Вынікі семантычнага аналізу СФ з пастаяннымі кампанентамі *якое там* і *дзе там* прадстаўлены ў табліцы.

Семантычныя варыянты сінтаксічных фразеалагізмаў з пастаяннымі кампанентамі *якое там* і *дзе там*

Семантычны варыянт СФ	<i>якое там</i>	<i>дзе там</i>
1) адмаўленне	+	+
2) прыніжэнне, нізкая якасць	+	–
3) недарэчнасць, несвоечасовасць, неактуальнасць	+	+
4) немагчымасць	+	+
5) непатрэбнасць	+	–

Такім чынам, намі вылучана 5 семантычных варыянтаў сінтаксічных фразеалагізмаў мадэлі *якое там X*: 1) ‘адмаўленне’; 2) ‘прыніжэнне, нізкая якасць’; 3) ‘недарэчнасць, несвоечасовасць, неактуальнасць’; 4) ‘немагчымасць’; 5) ‘непатрэбнасць’. Вызначана, што ў трох з іх – значэннях ‘адмаўленне’, ‘недарэчнасць, несвоечасовасць, неактуальнасць’ і ‘немагчымасць’ – могуць ужывацца і СФ мадэлі *дзе там X*, выконваючы функцыю сінонімаў. У двух значэннях – ‘прыніжэнне, нізкая якасць’ і ‘непатрэбнасць’ – СФ *дзе там X* не рэалізуюцца і, адпаведна, не з’яўляюцца ўзаемазаміннымі з мадэлямі *якое там X*. Паколькі эквівалентнасць выяўлена не ва ўсім аб’ёме значэнняў СФ *якое там X* і *дзе там X*, мы адносім іх да частковых сінонімаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 707 с.

2. *Апресян, Ю. Д.* Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки рус. культуры»; Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – Т. 1: Лексическая семантика: синонимические средства языка. – 472 с.

3. *Кунин, А. В.* Курс фразеологии современного английского языка: учебник для ин-тов и ф-тов. иностр. яз. / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. – М.: Высш. шк.; Дубна: Издат. центр «Феникс», 1996. – 381 с.

4. *Величко, А. В.* Когда есть о чем поговорить, или предложения фразеологизированной структуры в русской речи: учеб. пособие для иностранных учащихся / А. В. Величко. – СПб.: Златоуст, 2016. – 188 с.

5. Корпус белоруской мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://bnkorporus.info/korporus.html>. – Дата доступу: 16.04.2020.